
HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor vrienden en beoefenaars van de historie van oostelijk Zuid-Limburg

---

Cornelis Swildens (1713-1796), schoolmeester, koster en voorlezer te Voerendaal.

Schets van het onderwijs in de Republiek van de Verenigde Nederlanden in 17de en 18de eeuw.

Reeds voor de Hervorming was er in tal van steden en dorpen van de Noordelijke Nederlanden gelegenheid tot het volgen van onderwijs. Daarvan konden echter alleen kinderen gebruik maken die niet werden ingeschakeld in het arbeidsproces en waarvan de ouders in staat waren om schoolgeld te betalen. Pas na de Hervorming begon er - gestimuleerd door de heersende kerk - onderwijs voor de grote massa te komen. De kerk had daarbij vooral onderricht in lezen en godsdienstonderwijs op het oog. Met name de Synode van Dordrecht (1618-1619) is van grote betekenis geweest voor het onderwijs in de Republiek. Alle mensen moesten kunnen lezen: armen en rijken, mannen en vrouwen, zowel om actief deel te kunnen nemen in de kerkdienst alsook om Gods Woord te kunnen lezen. De "gronden van de ware religie" dienden iedereen te worden ingeprent. Door de jeugd degelijk godsdienstonderwijs in gereformeerde zin te geven hoopte men dat uiteindelijk de gehele bevolking zou gaan inzien dat de gereformeerde godsdienst de enige ware was. Maar, zoals bekend, werd dat doel niet bereikt. Aanvankelijk vertoonde het onderwijs zelfs een achteruitgang, doordat het oud 'kader' van onderwijzers niet meer ten volle beschikbaar was en fondsen om geschikte gereformeerde vervangers te betalen voorlopig achterwege bleven. Van veel kanten kwamen in die begintijd klachten over de kwaliteit van de schoolmeesters. Om hierin verbetering te brengen schreef Dirck Adriaensz. Valcooch in 1591 een handleiding ten behoeve van de "plompe onwetende prochieschoolmeesters". De methode van lesgeven die daarin wordt beschreven is in de twee daaropvolgende eeuwen nauwelijks gewijzigd. Gaandeweg kwam er echter wel verbetering in de salariering en daarmee in de kwaliteit van de schoolmeesters. In provinciale en plaatselijke verordeningen werden de positie van de schoolmeesters en de aan het onderwijs te stellen eisen nader bepaald. Leden van kerkeraad en

magistraat werden aangewezen om toe te zien op naleving van de bepalingen.

De inhoud van dit elementaire onderwijs - godsdienst, lezen en een beetje schrijven - was overal in de Republiek gelijk. De schoolmeesters werden meestal door de politieke overheid aangesteld. De kerk kon echter op de benoeming invloed uitoefenen, vooral daar waar het ambt verbonden was aan dat van koster, voorlezer en voorzanger. In de loop der tijden werd het gebruikelijk dat aan een aanstelling een vergelijkend examen voorafging. De meesters kregen vrij wonen en een nogal laag basissalaris, dat werd aangevuld met inkomsten uit andere functies en met schoolgeld. Dat schoolgeld werd laag gehouden. Het bleef twee eeuwen lang bijna overal vier stuivers per maand voor kinderen die leerden lezen en zes stuivers voor wie bovendien leerde schrijven. De ouders betaalden alleen voor de tijd dat het kind ook werkelijk de school bezocht. Die 'school' bestond meestal uit één vertrek. In de dorpen kon dat een afmeting van circa 40 m² hebben en in de drukke wintermaanden

*Schoolinterieur.
Houtsnede van
J. van de Venne,
achttiende eeuw.
Rijksmuseum
Amsterdam.*

moest die ruimte soms voor meer dan 100 kinderen dienen. De kinderen, van alle leeftijden, zaten door elkaar heen, meestal op bankjes, maar als zij aan het schrijven toe waren, ook wel aan tafels. De meester zat op een plaats van waaruit hij de klas kon overzien en liet de kinderen bij zich komen om hen te overhoren. Er was twee keer per dag drie uur school, met twee vrije middagen per week. Aanvankelijk waren er geen vakanties vastgesteld. De ouders bepaalden zelf wanneer zij hun kinderen naar school stuurden. Ze hielden hen vaak maanden achtereen thuis, vooral in de zomer.

Toen echter de scholen het gehele jaar open bleven werden er ten behoeve van de schoolmeester vakantiedagen of -weken vastgesteld.

De leeftijd van de leerlingen liep zeer uiteen. Ouders die niet in staat waren hun kinderen thuis les te (laten) geven, waren geneigd hen op zeer jeugdige leeftijd naar school te sturen. Ze hoopten dat zij zo veel mogelijk geleerd zouden hebben tegen de tijd dat zij - ook weer vrij vroeg - van school zouden worden genomen. We vinden daarom op de dorpscholen al kinderen vanaf de leeftijd van drie jaar. De meeste kinderen gingen echter van hun vijfde tot hun tiende jaar naar school. Oudere kinderen trof men - althans op de dorpscholen - niet veel aan.

Klassikaal onderwijs was natuurlijk niet mogelijk op scholen met een zo ongeregelde opkomst van leerlingen, wier leeftijd bovendien

*Cyffermeester, leer de Kunst, hoe men telt in 't kort.
Kinderen leert dan hoe een groot uit veel kleintjes wordt.*

De letter C uit J.H. Swildens "Vaderlandsch A-B boek voor de nederlandse jeugd" van 1781.

zo sterk uiteenliep. Elk kind werkte min of meer op zichzelf en in zijn eigen tempo, vaak geholpen door oudere leerlingen. De meester had het druk met overhoren en met het bewaren van de orde. Aan uitleggen kwam hij zelden toe. Een zeker leerprogramma valt er echter wel te bespeuren. De jongste kinderen - van drie tot vijf à zes jaar - leerden de letters van het alfabet, de geboden en de 'kleine vraagjes', waarmee eenvoudige vragen over bijbel en catechismus bedoeld zijn. Kende een kind de letters - zowel de gotische als de romeinse - dan leerde het spellen, eerst lettergrepen, daarna het Onze Vader, de tien geboden en andere godsdienstige teksten. Hierbij werd gebruik gemaakt van ABC-boekjes, waarvan het groot ABC-boek of Haneboek - zo genoemd naar de haan op het titelblad - wel het meest bekend is geworden. Een ander veel gebruikt boek was de Trap der Jeugd, waarin lange rijen van steeds moeilijker woorden de jeugdige spellers op de proef moesten stellen. Pas nadat de kinderen zich door de zevende trap (= hoofdstuk), waarin de geslachttafels van de bijbel, hadden heengewerkt, mochten zij aan het 'lezende lezen' beginnen. Door de gebrekkige onderwijsmethode en het ongeregelde schoolgaan werd dit stadium vaak pas na jaren bereikt. Was het eenmaal zover, en kon een kind een volzin correct voorlezen, dan werd het ook rijp geacht voor schrijfonderwijs, en niet eerder! Vóór het achtste of negende jaar moest men daar trouwens liever niet aan

beginnen; de handjes van jongere kinderen zouden anders wellicht een verkeerde schrijfstijl aannemen, zodat zij later nooit de toen zo bewonderde sierschrijfkunst zouden kunnen beoefenen. Daar veel ouders hun kinderen van school namen als deze op de leeftijd waren dat zij aan schrijven toe waren, moeten er in de Republiek heel wat mensen hebben rondgelopen die wel konden lezen, maar niet konden schrijven.

Naast het ABC-boek was de Heidelbergse catechismus het meest gebruikte boek op de scholen. Het was gewoonte geworden dat elke zondag de middagdienst aan de catechismus werd gewijd. De vragen van de betreffende zondag werden dan door de predikant verklaard en de knapste kinderen moesten deze vragen voor de kansel kunnen beantwoorden. Voorts werden op school de psalmen ingestudeerd.

De schoolmeester. Ets van J. Luiken. Atlas van Stolk, Rotterdam.

Ook was er een 'evangelieboek' in gebruik, waarin men de teksten kon vinden die in de loop van het kerkelijk jaar in de kerkdienst aan de orde kwamen. Zo was het hele onderwijs op school ingesteld op de wekelijkse godsdienstoefening. Als verdere lectuur komen we vooral bijbelfragmenten tegen, zoals de Historie van David en de Spreuken van Salomo. Ook waren er twee 'geschiedenisboekjes': de Spiegel der Jeugd en de Nieuwe Spiegel der Jeugd, waarin de door Spanjaarden en Fransen bedreven wreedheden werden beschreven. Slechts weinig kinderen kregen onderwijs in reke-

nen. Hiervoor moest ook een veel hoger schoolgeld betaald worden. Rekenen behoorde kennelijk niet tot het 'basispakket' leerstof.

Het hierboven beschreven onderwijs was zowel voor rooms-katholieke als voor gereformeerde kinderen bedoeld. Onderwijs in rooms-katholieke zin was niet toegestaan. Er waren wel clandestiene roomse schooltjes. Ze bleven veelal op een vrij laag peil, zowel door gebrek aan steun van de overheid als door het feit dat zij elk ogenblik ontdekt en opgeheven konden worden. Over de omvang van dat roomse onderwijs ontbreken de gegevens.

Gaandeweg kwam er kritiek op het bestaande onderwijs en de verlichte burgerij ging uitzien naar scholen waar de kinderen begrepen wat zij leerden en waar zij niet werden volgestampt met de leerstellingen van de heersende kerk. De kritiek richtte zich ook op de leeromstandigheden: de klassen waren te groot geworden. De oplossing meende men in klassikaal onderwijs te hebben gevonden. De kritiek was zeker gerechtvaardigd. Toch was er in twee eeuwen tijd wel iets bereikt: er was een 'schoolmeestersstand' ontstaan, waarvan de leden in een veel betere positie verkeerden dan in 1600 het geval was, en het schoolgaan was voor grote bevolkingsgroepen meer vanzelfsprekend geworden.

*Het overhoren van leerlingen.
Ets van A. van Ostade, zeventiende eeuw.
Rijksmuseum Amsterdam.*

Hierop hebben de onderwijshervormingen van het einde der achttiende eeuw kunnen voortbouwen.

Ingevolge het Partagetractaat van 1661, nam in oktober 1663 een commissie van de Staten-Generaal de aan de Republiek der Verenigde Nederlanden toegewezen helften van het Land van Valkenburg, van Dalhem en van 's-Hertogenrade officieel in bezit. Behalve in de Franse periode 1673-1678 behoorden die gebieden tot 1795 aan de Republiek.

Voor het onderwijs betekende een en ander dat het uit 1655 daterende "School-Reglement, inde Steden ende ten platten Lande

inde Heerlick-heden ende Dorpen staende onder de Generaliteyt” ook hier werd ingevoerd. Na de vrede van Nijmegen in 1678 tussen enerzijds Frankrijk en anderzijds de Republiek en Spanje, werd dit reglement in 1680 opnieuw van kracht. In 1725 verscheen een nieuw schoolreglement voor de Generaliteitslanden, dat echter in grote lijnen het oude reglement volgde. Het zou tot aan de val van het Ancien Régime in 1795 van kracht blijven.¹

Tegen deze achtergrond willen wij het portret plaatsen van een schoolmeester, koster en voorlezer uit de achttiende eeuw in de Staatse Landen van Overmaas: Cornelis Swildens.

Familie Swildens

Op 27 juni 1658 werd het burgerschap van Maastricht verleend aan de ongeveer 43 jaar oude, uit Maaseik geboortige Gijsbert Swildens, op voordracht van meester Joost Janssen van het timmerliedenambacht van de stad.² Hij was getrouwd met Maria (de) Stercke. Uit dit huwelijk werden verschillende kinderen geboren.

Een pagina uit een "Haneboek".

Niet alleen te Maaseik, ook in Maastricht en Sittard vonden we inschrijvingen in de doopregisters van de hervormde gemeente.³ Drie van zijn zonen werden schoolmeester, koster en voorlezer in Klimmen en Schimmert. Verschillende familieleden vervulden in de zeventiende en achttiende eeuw dezelfde ambten in het Staats Land van Valkenburg⁴ en vestigden zich in de achttiende eeuw nabij Oss als schoolmeester. Een lid van de familie promoveerde in 1692 te Utrecht in beide rechten en werd advocaat.⁵ Een paar familieleden traden in 's lands militaire dienst te land en ter zee, weer een ander was van 1744-1779 predikant te Gemert⁶ en een nakomeling die zich gedurende zijn hele leven had ingezet voor "volksopvoeding door volksonderwijs" werd in 1796 zelfs benoemd tot hoogleraar te Franeker.

In 1645 hadden Gijsbert Swildens en zijn vrouw hun zoon Cornelis te Maastricht door het doopsel in de gereformeerde kerk laten opnemen. Deze Cornelis werd in 1678 door de Classis van Maastricht "gerecommandeerd tot den kerkdienst" en kreeg het jaar erna een benoeming tot schoolmeester, koster en voorlezer te Klimmen. Die functies bleef hij bekleden tot zijn dood in de winter van 1716/1717. Zijn gelijknamige zoon was al in 1698 door de Classis aanbevolen voor hetzelfde werk. Maar toen deze in 1710 een huwelijk aanging met een katholieke weduwe, mocht hij volgens de toen geldende en strikt gehanteerde regels het schoolmeesterambt niet bekleden.⁷ Na het overlijden van vader Swildens werd dan ook begin 1717 een ander - een zekere Willem Bakker - tot opvolger aangesteld. Maar toen deze amper drie jaar later een functie elders aanvaardde, werd Cornelis Swildens junior uiteindelijk toch als schoolmeester te Klimmen benoemd, hetgeen erop duidt dat zijn vrouw zich intussen tot de gereformeerde kerk had bekend. Twee jaar later - in 1722 - kocht hij voor 1860 gulden Brabants Maastrichter cours een huis in de Houtstraat te Klimmen.⁸ Op 7 januari 1726 overleed hij. Een van zijn zonen nam in die winter de school waar, tot genoegen van de ingezetenen van de schepensbank.⁹

Cornelis Swildens

In 1713 werd Cornelis Swildens, de derde met die naam en de hoofdpersoon van dit artikel, geboren te Klimmen. Hij zou net als zijn gelijknamige vader en grootvader schoolmeester, koster en voorlezer worden. De aanstelling voor die ambten in Voerendaal ontving hij in 1737, terwijl zijn broer Leonardus en Hendrik respectievelijk in 1740 en 1750 eenzelfde benoeming kregen in Lithoijen en Berghem, twee kleine dorpen in de nabijheid van Oss, gelegen in het Kwartier van Maasland.¹⁰

Op 1 april 1737 was te Voerendaal de schoolmeester, koster en voorlezer Balthasar Emonds overleden op ongeveer 48-jarige leeftijd. Sinds 1722 had hij er deze functies uitgeoefend. Een poosje daarna diende Cornelis Swildens een verzoek in bij de Raad van

State in 's-Gravenhage om de overledene in zijn functies te mogen opvolgen. De 23 jaar oude kandidaat uit Klimmen werd door predikant Wittebol geëxamineerd en op 12 april 1737 door de Raad van State aangesteld tot schoolmeester, koster en voorlezer te Voerendaal. Hij legde drie dagen later de vereiste eed af in Den Haag en ontving zijn commissiebrief. Ten overstaan van de Classis te Maastricht tekende hij tenslotte de drie formulieren van enigheid, te weten de Belijdenis, de Catechismus en de Leerregels van de Dordtse Synode van 1618/1619. En daarmee had Swildens voldaan aan de eisen die in het voor onze streken geldende Schoolreglement van 1725 voor die functies waren vastgesteld, aan de uit 1733 daterende "Ordre op de examens der schoolmeesters in de Generaliteit" en ook aan de bepalingen van de Synode van Gelderland waartoe de Classis Maastricht, en dus ook Voerendaal behoorde.¹¹

III.

De Schoolmeesters fullen ook de Kinderen van Ordre in de
jongs af, elk na sijn begrip en jaaren, met den eersten, Jeugt te
neffens het leesen, doen leeren het Vader Onse, de onderwy-
twalf Articulen des Geloofs, de tien Gebooden, het sen in de
Morgen- en Avondgebed, mitsgaders het Gebed voor fondamen-
en na den eeten. ten der wa-
re Religie.

Een artikel uit "Schoolreglement, In de Steeden en ten platte Lande, in de Heerlijkheeden en Dorpen, staande onder de Generaliteyt".

In de zojuist aangehaalde "Ordre" was bepaald dat schoolmeesters veertien dagen na hun aanstelling naar hun standplaats moesten vertrekken, en dus vestigde Cornelis Swildens zich in 1737 te Voerendaal.¹² Met toestemming van de Raad van State betrok hij het pand dat voorheen had toebehoord aan het O.L.Vrouwe-altaar binnen de kerk van Voerendaal, en waarin ook zijn direkte voorgangers hadden gewoond en schoolgehouden. Op zijn verzoek kreeg hij het "in een ijsere pagt" (in erfpacht) zolang hij te Voerendaal werkzaam zou zijn en wel tegen betaling van een jaarlijkse huishuur van tien gulden Hollands en onder de verplichting het huis op zijn eigen kosten te onderhouden. Er bleek overigens in het dorp geen ander huis te zijn dat geschikt was om er school te houden.¹³ Bij de visitatie van de school een jaar later bleek dat hij bekwaam was en zijn zaak ijverig waarnam, volgens het loffelijk getuigenis van de predikant van Heerlen, die de school volgens een synodebesluit dikwijls moest bezoeken en erop diende toe te zien dat het schoolreglement werd nageleefd.¹⁴

Bij de aanvaarding van zijn ambt te Voerendaal trof Cornelis Swildens in de school banken aan voor de kinderen - daarvoor had zijn voorganger in 1727 gezorgd¹⁵ - en een schrijftafel. In 1743 blijkt

ORDRE VAN VISITATIE.

Betreffende de School-meefters.

I.

Of zy Ledematen zyn, en wettelyk aangefelt, en de formulieren van Eenigheyt onder-teekent hebben?

II.

Of haaren Dienft niet vrugteloos maken? met Tapperyen, Pagterryen van Accynfen, Impoften, &c.

III.

Of in 't School-houden neerftig zyn, en de Kinderen in 't lefen, fchryven, en gronden van de Chriftelyke Religie uyt den Heydelbergfen Catechismus onderwyfen? volgens 't Besluit van 't Nationaal Synode gehouden den 30. November 1619. Sess. 17.

IV.

Of de School-Kinderen alleen ftigtelyke Boeken leeren, en in goede manieren onderwyfen?

V.

Of 't geheele Jaar door School-houden, daar 't eenigfins gefchieden kan?

VI.

Of zy ftigtelyk leven?

Uit: J. Smetius, Synodale Ordonantien ende Resolutian Tot nut, dienst en gerief der Kerken, onder de Chr. Synodus van 't Hertogdom Gelre en Graafschap Zutphen behoorende, Nijmegen 1736.

dat die "fchrijftaefel geheel caduc en niet meer in staat is om van zijne fchoolieren te kunnen gebruykt worden", terwijl een stoel met lessenaar voor de fchoolmeester helemaal ontbreekt, evenals een kachel voor de verwarming van het fchoolvertrek in de winter. De fchoolmeester vroeg daarom aan het bestuur van de fchepenbank Heerlen om voor een en ander te willen zorgen, conform de bepalingen van het Schoolreglement van 1725.¹⁶

Tafels en stoelen werden gemaakt door een zekere Johannes Blom, die daarvoor achttien gulden en vijftien stuivers in rekening bracht en bovendien zes gulden en vijf stuivers declareerde voor verteer. In de bankrekening over 1750 vonden we nog een post voor geleverd hout voor fchoolbanken te Voerendaal ter hoogte van zes gulden, zeventien stuivers en twee oort. De fchoolmeubelen gingen erg lang mee. Pas in de bankrekening van Heerlen over 1783 troffen we opnieuw een post aan met betrekking tot deze fchool. Er bleek toen dertig gulden aan Cornelis Swildens te zijn uitbetaald "weegens reparatie, en maeken van nieuwe taefels en banken in de

schoole van Voerendael, t'zeedert agt en veertigh jaeren, ingevolge ordonnantie en quittance".¹⁷

Door afgevaardigden van de Classis Maastricht werden kerken en scholen onder haar ressort jaarlijks bezocht. Bij zo'n visitatie diende iedere schoolmeester een lijst van schoolgaande kinderen 'toen zij op hun sterkst geweest zijn' over te leggen. Uit die lijsten blijkt dat te Voerendaal onder Cornelis Swildens het aantal kinderen dat de school bezocht varieerde van minimaal 40 tot maximaal 96¹⁸, en daarvan was het overgrote deel katholiek. In 1761 bijvoorbeeld troffen wij behalve het gezin van Cornelis Swildens nog maar één familie aan die de hervormde religie aanhing, namelijk de familie van Nicolaas Niessen.¹⁹ Katholieke ouders stuurden echter meer dan eens hun kinderen bij paapse schoolmeesters op Spaans gebied naar school, ofschoon dat verboden was. Dat was verboden. Ook vanuit Voerendaal vernemen wij daarover klachten in zeventiende en achttiende eeuw.²⁰

In 1739 verkreeg Cornelis Swildens de admisie tot notaris van de Raad van Brabant te 's-Gravenhage. Hij was op dat moment de enige notaris in de uitgestrekte schepenbank Heerlen en resideerde te Voerendaal.²¹ In 1746 werd hij gekozen en op 1 januari 1747 bevestigd als diaken van de kerkeraad van Heerlen voor de gebruikelijke periode van drie jaar.²² Van 1748 tot en met het einde van het Ancien Régime was hij schepen van Heerlen, meer dan eens bank-commissaris van de schepenbank en werd hij burgemeester van zijn woonplaats.²³ Hij fungeerde zelfs als ontvanger van de gasthuismiddelen van Heerlen, Voerendaal en Welten.²⁴ Intussen was hij in 1741 getrouwd met Susanne Sebilla Stas uit Heerlen.

Wat betekende de toename van zijn werkzaamheden voor het schoolhouden? In 1751 klaagden een ouderling en diaken van de hervormde gemeente van Heerlen erover dat wel vijftientig kinderen van Voerendaal op Spaans gebied een school bezochten, omdat de schoolmeester Swildens al van voor Pasen geen school meer hield en hij tengevolge van het uitoefenen van de functie van schepen te Heerlen en het ambt van notaris dikwijls de school verwaarloosde en dus aanleiding gaf aan katholieke ouders om hun kinderen op Spaans gebied in 'Roomsche scholen' te sturen. Swildens gaf desgevraagd te kennen direct bereid te zijn om het gehele jaar door school te houden, "dog dat hij niet langer konde als d'ouders wilden; en nam aen door publijcke afixie sulcks bekent te maeken; en selfs op seekere boete, of straffe den ingesetenen door het gerecht te laten verbieden, hunne kinderen buyten 's lands in paepsche scholen te senden".

Een jaar later bleek bij de visitatie dat hij zijn ambt in eigen persoon en naar behoren waarnam,²⁵ maar in 1755 werden opnieuw vanuit Heerlen door een diaken van de kerkeraad aldaar klachten ingediend over de schoolmeester van Voerendaal en weer werd beweerd dat hij door het waarnemen van met name het ambt van

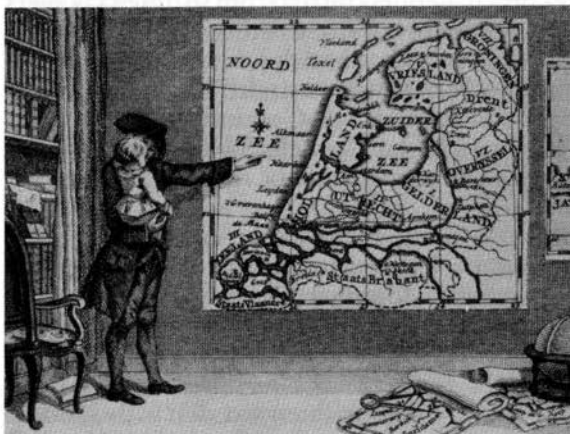
notaris, maar ook ten gevolge van zijn functie als schepen, nauwelijks thuis was en het schoolwerk grotendeels verzuimde. Maar de visitatoren van de Classis verklaarden dat de schoolmeester van Voerendaal niet onder de kerkeraad van Heerlen ressorteerde (sic!) en zij derhalve niet op de door de diaken geuite klachten konden ingaan, tenzij inwoners van Voerendaal klachten zouden indienen, eventueel via de diaken. Maar dat gebeurde niet. Het bleek zelfs dat de ingezetenen aldaar de mening waren toegedaan dat Swildens de school goed waarnam. De visitatoren werden door dat getuigenis "in hunne gisting gesterkt, dat bovengemelde klagten uit enkele jalousie waren voortgekomen, hebben(de) daarom in dese saak niets verder degaan. Deweyl evenwel de politieke bedieningen de schoolmeesters notoir aan 't schoolhouden nadelig sijn, is daarover de nodige aantekening in actis visitoris gemaakt".²⁶ In 1761 werd tenslotte door schepen Johan Bernard van Cotzhuijsen uit Heerlen - overigens ten onrechte - gesteld dat Cornelis Swildens als schoolmeester, kosten en voorlezer niet het ambt van notaris mocht uitoefenen.

Swildens bleek - zoals veel van zijn collega's - zolang les te geven als ouders hun kinderen naar school stuurden. Dit betekende in de praktijk dat er niet het gehele jaar door werd schoolgehouden, maar alleen in de wintermaanden, en "dat op den Esch onder Voerendaal des zoomers eene Roomsche school gehouden wierd (1789)".²⁷

De Classis van Maastricht had in haar bijeenkomst van 31 juli 1736 bepaald welke boeken gebruikt mochten worden in de scholen onder haar ressort. De lijst bevat de volgende titels: "Het AB tafeltjen; Het AB boek der gereformeerden; de Trappen der Jeugd; de Letterkonst; de Bijbels, Testamenten, Evangeliën en Epistelen, zelfs die van de Roomsche opzettinge; alle soorten van couranten en nieuwspapieren. Neffens allerlei soorten van indifferente historien. N.B. echter onder die conditie, mits dat het oordeel over de laetste sal staen aen den predikant van de plaetse".²⁸ Ongetwijfeld zal Cornelis Swildens gebruik hebben gemaakt van het in 1781 door zijn zoon Johan Hendrik in Amsterdam uitgegeven 'Vaderlandsche AB boek voor de Nederlandsche jeugd', waarvan in 1785 een nieuwe, goedkopere uitgave het licht zag. De eerste druk kwam uit in een oplage van 6325 exemplaren, de tweede verscheen in een oplage van 2750 exemplaren. Het boek - duidelijk geïnspireerd door een voorbeeld uit Duitsland - opende een nieuw tijdperk op het gebied van schoolboeken in ons land.²⁹

Ingevolge de bepalingen van het Schoolreglement ontving een schoolmeester in de Generaliteit iedere drie maanden zijn tractement van de Rentmeester van de Geestelijke Goederen. In concreto betekende dat voor Swildens de som van tweehonderd gulden Hollands per jaar. De schepenbank diende te zorgen voor een geschikte woning en het onderhoud ervan. De schepenbank in onze streken gaf in de praktijk aan de schoolmeester een jaarlijkse huur-

vergoeding. Pas in het laatste kwart van de achttiende eeuw werden er op sommige plaatsen op het platteland echte schoolmeesters gebouwd. Net als de predikanten waren ook de schoolmeesters in de Generaliteit vrijgesteld van inkwartiering, maar niet ontslagen van het verlenen van medewerking “voor het doen der wagten en patrouilles”.³⁰ De schoolmeester van Voerendaal kreeg tot en met 1754 jaarlijks “voor huyshuyre” vijf en twintig gulden, en daarna tot het einde van het Ancien Régime een bedrag van veertig gulden Brabants Maastrichter cours.³¹ Van iedere scholier ontving hij maandelijks schoolgeld en voor het leren van kinderen van armen kreeg

*Nederland is uw Vaderland. Veilig woont ge 'er in.
Als gy groot zyt, hebt gy daár ook uw huisgezin.*

De letter N uit J.H. Swildens "Vaderlandsch A-B boek voor de nederlandsche jeugd" van 1781.

1754 een jaarlijks bedrag van dertig gulden, dat daarna verhoogd werd tot achtenveertig gulden.³³

Cornelis Swildens verrichtte zijn taken naar behoren. Langzaam maar zeker echter begon de ouderdom hem toch parten te spelen. In 1794 bleek hij 's middags al de 'neegen uure klokke' te luiden. De banksvergadering besloot dat hij op de oude wijze de klok moest trekken, hetzij zelf, hetzij door een plaatsvervanger.³⁴ En uit het verslag van de schoolvisitatie in datzelfde jaar vernemen wij dat de afgevaardigden van de Classis hebben “gedifficulterd omtrent C. Zwildens, schoolmeester in Voerendaal, die wegens deszelvs hooge jaaren in persoon geene school had kunnen houden, noch een substituut had, schoon zorge was gedraagen, dat daar ook school gehouden was, en beslooten daaromtrent de Eerwaarde Classis daerover te raedpleegen”.³⁵ Die vergadering was van mening dat hij “altooz getrouw zich van zijnen pligt hadde gekweeten, ende sijn

hij jaarlijks een vergoeding in natura van zes vaten rogge uit de gasthuispachten.³² Voor hetgeen nodig was om te kunnen schoolhouden, diende de schepenbank te zorgen.

Omdat Swildens daarenboven ook koster en voorlezer was kreeg hij van de schepenbank een vergoeding voor het stellen en luiden van de klokken te Voerendaal, en wel tot en met

tractement verdiende, schoon noodig was, dat een substitant, gelijk alle anderen, die niet in persoon fungeeren, verkreeg”.³⁶ Zover zou het niet komen.

Op 25 september 1794 werd Maastricht door de Franse legers ingesloten. Op 4 november van dat jaar capituleerde de vesting. Frankrijk was onherroepelijk meester van de Maas en heerser over België. Op 1 oktober 1795 kwamen onze streken formeel aan de Franse Republiek. Een uniforme wetgeving voor het onderwijs werd ingevoerd. Wilden de nieuwe machthebbers verzekerd zijn van het voortbestaan der republiek, dan was het zaak de ideeën die de grondslag vormden van de nieuwe Franse staat, onder het volk ruime ingang te doen vinden. De wet op het onderwijs van 3 Brumaire an IV (25 oktober 1795) werd door een besluit van 7 Pluviose an V (26 januari 1797) van kracht verklaard voor de Belgische Departementen. De Franse wet garandeerde vrijheid van onderwijs, kende geen leerplicht en respecteerde de keuze in de manier van onderwijs geven. Het leerstofprogramma beperkte zich tot lezen, schrijven, rekenen en de beginselen van de republikeinse moraal als surrogaat voor het godsdienstonderwijs en als het middel om de zuiver rationalistische principes van die moraal onder het volk ingang te doen vinden. Per kanton zouden een of meerdere lagere scholen worden opgericht. De nieuw te benoemen schoolmeesters moesten eerst een examen afleggen voor een departementale onderwijsjury. De Republiek zou zorgen voor leslokaal, woning en tuin voor de onderwijzer. Maar hij kreeg geen vaste jaarwedge.³⁷

Intussen hadden de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden op 7 september 1796 besloten de achterstallige tractementen van onder meer de schoolmeesters uit te betalen tot de dag van de ratificatie van het vredesverdrag tussen Frankrijk en de Republiek op 16 mei 1795, terwijl de Bataafse Nationale Vergadering op 15 juni 1797 besloot aan predikanten en schoolmeesters van de Classis Maastricht met terugwerkende kracht een vol jaartractement uit te betalen voor de periode van 5 juni 1795 tot en met dezelfde dag en maand in 1796.

De Centrale Administratie van het Departement van de Nedermaas vaardigde op 28 Frimaire an VI (18 december 1797) een besluit uit waarbij de wet van 3 Brumaire an V (25 oktober 1795) nader werd uitgewerkt. Er kwam één ‘*école primaire*’ per kanton.³⁸ De moeizame invoering van deze maatregelen³⁹ - die in de praktijk uiteindelijk desastreus bleken te zijn voor het onderwijs - zou Cornelis Swildens niet meer beleven. In 1796 was hij te Voerendaal overleden als laatste schoolmeester van het Ancien Régime in die plaats, op ongeveer 83-jarige leeftijd.

Hoe was in grote lijnen de levensloop van zijn kinderen? Cornelis Swildens was in 1741 te Heerlen getrouwd met Susanne Sebilla Stas. De echtgenote overleed in 1768 op 46-jarige leeftijd. Uit dit huwe-

lijk werden voorzover bekend twaalf kinderen geboren en gedoopt: zeven jongens en vijf meisjes. Daarvan stierven er zeker vier - vermoedelijk zelfs vijf - op jeugdige leeftijd. Volgens de bevolkingslijst van 1796 was Marie Anne Cobben toen bij Cornelis Swildens als dienstmeid werkzaam.⁴⁰

Twee zonen kwamen terecht in het notariaat. Johan Leonard werd in 1775 te Voerendaal benoemd, maar overleed nog in datzelfde jaar. Zijn broer Herman Frederik volgde hem in 1777 in die functie op en vestigde zich tot en met 1786 als notaris te Voerendaal. In die periode bleek hij ook diaken te zijn van de kerkeraad van Heerlen⁴¹ en burgemeester van Voerendaal.⁴² Daarna vestigde hij zich te Klein Haasdal onder Schimmert, om tenslotte - evenals zijn vader - in 1796 uit zijn ambt te worden ontheven door de Fransen bij de invoering van de nieuwe inrichting van het notariaat in het Departement van de Nedermaas. Ook hij zakte voor het notarisexamen dat de nieuwe machthebbers verplicht hadden gesteld. In 1798 meldde hij zich bij de onderwijsjury te Maastricht in de hoop als schoolmeester aan een 'école primaire' (openbare lagere school) een

*Rekeninge, en andere Latten over deren
 Lopende zake 1793
 onderged. als Schoold.
 bevonden heeft dat in*

*al
 p.*

*int-reeden van Zijn Ampt. verzoeken in
 Schoolbanken daer de kinderen op Litten
 en eene Schrijftafel, dog dat nog man =
 giest in de voorsz. Schoole eene School =
 = Stove diensende tot verwarlinge der School.
 kinderen in de winter, zitem een School
 Stoel met een Lesnaer voor den onderged.
 mede, ende dan alnog een Schrijftafel
 voor de Schoolkinderen, aldaer vermits de
 bovengenoemde Schrijftafel geheel Caduë
 en niet meer in Staat is om van Zijne
 Schoolieren te kunnen gebrouykt worden*

Gedeelte van de brief van C. Swildens van 3 augustus 1743 aan het bestuur van de schepenbank. In inzet: zijn handtekening onder deze brief.

aanstelling te krijgen,⁴³ werd in 1800 benoemd tot adjoint van de gemeente Voerendaal,⁴⁴ bedankte ervoor in 1806 omdat hij “tot dienst der Bataafsche Republicq geremplaceert” was,⁴⁵ werd uiteindelijk commies bij de konvooien en licenten. Na diverse omzwervingen overleed hij in 1844 te Lith.⁴⁶

Zoon Cornelis Wilhelmus werd in 1777 benoemd tot regiment-adjutant en kapitein bij de marine en stierf uiteindelijk als luitenant-kolonel in 1826 te Lith. Ook zoon Gijsbertus Adolphus trad in Staatse militaire dienst.⁴⁷ Een dochter trouwde in 1775 met de predikant Johannes Michael Leignes uit Klimmen; Helena Geertruid in 1783 met de conrector van de Gereformeerde Latijnse School te Maastricht en een andere in 1788 met de schoolmeester Willem A. Brassard van Hulsberg.

Zoon Johannes Henricus heeft ongetwijfeld de meest boeiende levensloop van al de kinderen. Hij bezocht het gymnasium te Maastricht, vervolgens de Hogeschool te Franeker, verbleef daarna enige jaren in Rusland en Duitsland, werd in Berlijn lid van de vrijmetselaarsorde, en keerde tenslotte in 1778 weer in eigen land terug. Jarenlang verbleef hij in Amsterdam, uiteindelijk werkend aan één zaak: “volksopvoeding door volksverlichting”. In 1796 werd hij benoemd tot hoogleraar te Franeker. De senaat aldaar verleende hem een jaar later de doctorsgraad in beide rechten als eerbewijs. In 1805/1806 was hij rector magnificus van de hogeschool. Na een bewogen leven overleed hij op 12 september 1809 te Amsterdam. Deze zoon van de schoolmeester Cornelis Swildens uit Voerendaal was degene “aan wien de gedachte der neutraal-godsdiensstige school haar oorsprong dankt; die tevens de vader is van het doel, waaraan de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen zich heeft gewijd; een man, die voorts een merkbaren invloed heeft gehad op den loop der gebeurtenissen door zijn ijver voor de vorming eener krachtige gematigde partij, met het doel om door verbetering van het staatsorganismus een liberaal stelsel van Regeerkunde voorbereiden ...”⁴⁸

Fr. Crutzen.

Overzicht van leden van de familie Swildens die als schoolmeester werkzaam zijn geweest.

- Berghem : 1750-1790 Hendrik Swildens.
- Houthem : 1745-1747 Johan Hendrik Swildens. Hij vertrekt naar Schimmert.
- Lithoyen : 1740-(1791) Leonardus Swildens. Met ingang van 1 februari 1791 wordt zijn dienst waargenomen door een substituut.

- Klimmen : 1664-1673 Leonard Swildens. Hij vertrekt naar Heusden.
 1679-1716/1717 Cornelis Swildens.
 1720-1726 Cornelis Swildens.
- Schimmert : 1689-1706 Pieter Swildens.
 1706-1747 Gijsbert Swildens.
 1747-1772 Johan Hendrik Swildens.
- Voerendaal : 1737-1796 Cornelis Swildens.

NOTEN.

1. Vgl. N. Wiltens, Kerkelijk Plakaatboek behelzende de plakaaten, ordonnantien ende resolutien over de kerkelijke zaken, dl. I, 's-Gravenhage 1722, blz. 475-488; dl. II, 's-Gravenhage 1735, blz. 488-500 (voortaan geciteerd als: Wiltens, plakaatboek); M. De Vroede, Van schoolmeester tot onderwijzer. De opleiding van de leerkrachten in België en Luxemburg, van het eind van de 18de eeuw tot omstreeks 1842, Leuven 1970, blz. 109-143 (voortaan geciteerd als: De Vroede, Schoolmeester); E.P. de Booy, Volksonderwijs in de Noordelijke Nederlanden, in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl. 7, Haarlem 1980, blz. 264-267; P.Th.F.M. Boekholt e.a., Geschiedenis van de school in Nederland, vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd, Assen-Maastricht 1987, m.n. blz. 17-85. J.H.G. Lenders, De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming 1780-1850, Nijmegen 1988.
2. Vgl. Gemeentearchief van Maastricht (GAM). Oud Archief Maastricht (OAM) voorl. inv.nr. 201, burgerboek (Brabantse schout) 1621-1689, blz. 167 en voorl. inv.nr. 917, burgerboek (burgemeesters) 1482-1666, blz. 742. Hij is vermoedelijk identiek met "Gijsbrecht Swillens.-Ruyter", die genoteerd staat in het lidmatenregister van de Nederlands Hervormde Gemeente Maastricht uit 1632 - ca. 1660, vgl. GAM. Nederlandse Hervormde Gemeente Maastricht inv. nr. 152, sub litt. G. Hier zij opgemerkt dat de presentatie door een stadsambacht nog niet wilde zeggen dat de nieuwe burger ook metterdaad dat ambacht uitoefende. De presentatie door een ambacht was toen een van de vereisten voor de verwerving van het burgerschap van de stad Maastricht en werd door de aspirant-burger gekocht bij het ambacht dat er zich voor leende, vgl. P.J.H. Ubachs, De burgerboeken van Maastricht, 1300-1795, in: PSHAL dl. 126 (1990) blz. 22-50.
3. Vgl. GAM, DHO, dl. 103, blz. 14, doopakte dd.18 januari 1645 van zoon Cornelis; dl. 104, blz. 28, doopakte dd. 15 augustus 1655 van zoon Johan; RAL DHO inv.nr. 69.6, huwelijksakte dd. 16 maart 1670 van zoon Pieter; inv. nr. 119.23, doopakte dd. 7 februari 1652 van dochter Catharina.
4. Voor alle gegevens in dit artikel met betrekking tot de schoolmeesters in onze streken, vgl. Fr. Crutzen, De benoemingen van schoolmeesters, kosters en voorlezers in de Classis Maastricht (clMa), 1648 - 1795 (manuscript).
5. Vgl. M.G.A. van Heyst, Album Promotorum Limburgensium 1600-1980, Maastricht 1982, blz. 106. Deze advocaat Cornelis Swildens trouwde in 1692 te Maastricht, vgl. GAM, DHO dl. 110, blz. 210, huwelijksakte dd. 26 december 1692.
6. Vgl. L.C.J.M. Rouppe van der Voort, Ds. Swildensschool, Gemert 1981, met name blz. 7-27.
7. Vgl. RAL, clMa, Acta T.II, dd. 21 november 1678, art. 3; 4 juli 1679, art. 12; 7 november 1679, art. 3; 9 januari 1680, art. 2 en 4; 3 mei 1689, art. 7; 12 juli 1689, art. 9; 20 mei 1698, art. 11; Acta T.III, dd. 4 en 5 februari 1710, art. 6.

8. Vgl. GAM, Notarieel Archief (NA) inv.nr. 1906, akte dd. 16 juni 1722 verleden voor notaris L. Thielen te Maastricht; gerealiseerd te Klimmen op 20 juni 1722, vgl. RAL, LvO inv.nr. 7127, op datum en inv.nr. 7096, blz 304-307. Na de dood van beide ouders werd het pand c.a. in 1758 verkocht door de erfgenamen - hun drie zonen - voor 1875 gulden Hollands, vgl. RAL, NA inv.nr. 448, jaar 1785, volgnr. 85, akte dd. 3 november 1758 verleden voor notaris J.H. Lamberts te Gulpen; gerealiseerd te Klimmen op 19 mei 1759, vgl. RAL, LvO inv.nr. 7135 en inv.nr. 7103, blz. 39-42, op datum van de realisatie.
9. Vgl. RAL, cMa, Acta visitationis 1713-1737, verslag dd. 1726.
10. Vgl. voor de benoemingen van Leonardus, Rijksarchief in Noord-Brabant (RANB), RvS inv.nr. 245, folio 1137 verso, resolutie dd. 28 oktober 1740; folio 1204 verso - 1205 recto, resolutie dd. 17 november 1740; ARA, RvS inv.nr. 1538, folio 56 recto, eedsaflegging; voor Hendrik, vgl. RANB, RvS inv. nr. 365, folio 42 recto, resolutie dd. 9 september 1750 en ARA, RvS inv.nr. 1539, folio 35 recto, eedsaflegging. Voor zijn benoeming te Berghem was hij substituut-schoolmeester te Oss.
11. Vgl. Schoolreglement in de Steeden en ten platten Lande, in de Heerlijkheden en Dorpen, staande onder de Generaliteyt, 's-Gravenhage 1725; resolutie van de Raad van State dd. 19 April 1728, vgl. RANB, RvS inv.nr. 217, folio 403 verso - 405 recto; J. Smetius, Synodale ordonnantien ende resolutien tot nut, dienst en gerief der Kerken, onder de Christelyke Synodus van 't Hertogdom Gerleen Graafschap Zutphen gehoorende, Nijmegen 1736 (tweede druk) (voortaan geciteerd als: Smetius, Ordonnantien); "Ordre op de examens der schoolmeesters in de Generaliteit", in: N. Wiltens, Plakaatboek, dl. II, 's-Gravenhage 1735, blz 597-598, resolutie van de Raad van State dd. 7 januari 1733; voor de ondertekening van de Enigheidsformulieren door onder andere Cornelis Swildens als schoolmeester, koster en voorlezer te Voerendaal vgl. RAL, cMa, Repertorium op de acta van de Classis Maastricht.
12. Vgl. RAL, Frans Archief (FA) inv.nr. 1039, bevolkingslijst gehucht Voerendaal 1796, volgnr. 22.
13. Vgl. ARA, RvS inv.nr. 831 (II), brief van rentmeester Van Essen aan de Raad van State te 's-Gravenhagen, Maastricht dd. 7 december 1737; ARA, RvS inv.nr. 239, folio 1028 recto en verso, resolutie Raad van State, dd. 23 december 1737.
14. Vgl. RAL, cMa, Acta visitationis 1738-1795, verslag dd. 1738, Smetius, Ordannantien, bijlagen blz. 16-17, art. V. Bij resolutie van de Staten-Generaal dd. 3 juni 1750 werd deze taak van de predikant nogmaals benadrukt, vgl. Wiltens, Plakaatboek, dl. IV, 's- Gravenhage 1793, blz. 3-6.
15. Vgl. AGH, Schepenbank Heerlen inv.nr. 318.
16. AGH, Schepenbank Heerlen inv.nr. 319. De integrale tekst van het verzoekschrift vindt men afgedrukt bij: L. van Hommerich, Over schooltypen en onderwijsystemen in het verleden, in: LvH 12(1962), blz. 140-149, met name blz. 148, waarbij men steeds het jaar 1793 moet lezen als 1743 (voortaan geciteerd als: Van Hommerich, Schooltypen).
17. AGH, Schepenbank Heerlen inv.nr. 2, rekening over 1745; 1750 en inv.nr. 4, rekening over 1783. N.B. Brabants Maastrichter cours.
18. Vgl. RAL, cMa, Acta visitationis 1738-1795, verslag dd. 1763.
19. Vgl. AGH, Nederlands Hervormde Gemeente Heerlen inv.nr. 2, acta kerkeraad, dd. 18 december 1761, art. 3 e.v.
20. Vgl. bijvoorbeeld RAL, cMa, Verklaring van schoolmeester J. Jacquez van Voerendaal, dd. 1 april 1687; Acta visitationis 1713-1737, verslag dd. 1715; Acta T.III dd. 16 en 17 juli 1715, art. 23; 2 oktober 1750, art. 22; Acta visitationis 1738-1795, verslag dd. 1741; 1751; 1789; Acta conventius visitatorum 1735-1796, verslag dd. 1755, art. 1.
21. Voor alle gegevens met betrekking tot het notariaat in dit artikel, vgl. Fr. Crutzen, De notarissen Swildens te Voerendaal en Schimmert in de achttiende eeuw (manuscript).
22. Vgl. AGH, Nederlands Hervormde Gemeente Heerlen inv.nr. 2, acta kerkeraad

- dd. 16 december 1746, art.2; 19 december 1749, art. 3; 1 januari 1750.
23. Vgl. AGH, Schepenbank Heerlen, inv.nr. 2 t/m 4, passim. Ook de civiele rol over de jaren 1746-1749 vermeldde hem in 1748 voor het eerst als schepen, vgl. AGH, Schepenbank Heerlen inv.nr. 1338; AGH, Schepenbank Heerlen inv.nr. 1352-1353, civiele rollen 1792-1794; 1794-1796, passim. De bij J. van der Meij e.a., Inventaris van het archief van de schepenbank Heerlen 1479-1796, Heerlen 1985, blz. 25 vermelde jaartallen zijn dus niet geheel correct.
  24. Vgl. AGH, Schepenbank Heerlen inv.nr. 334. Uit de context blijkt dat de ontvanger van de gasthuismiddelen identiek is met de schoolmeester Cornelis Swildens te Voerendaal; Van Hommerich, Schooltypen, blz. 147.
  25. RAL, clMa, Acta visitationis 1738-1795, verslag dd. 1751 en 1752.
  26. RAL, clMa, Acta conventus visitatorum 1735-1796, verslag dd. 1755, art. 1. Op 28 maart 1771 vaardigde de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden een resolutie uit "waarbij de schoolmeesters in de Generaliteit Eligibel verklaard worden tot de Regeering... ingevalle er geene genoegsaame stoffe om andere Gereformeerden tot Regenten teverkiezen, voorhanden zal zijn, desdat deselve schoolmeesters zoo veel mogelijk zullen hebben zorg te dragen, dat de schooldienst daar door niet kome te lijden", Groot Placaetboek, dl. IX, Amsterdam 1796, blz. 252.
  27. Vgl. RAL, clMa, Acta visitationis 1713-1737; 1738-1795, passim en verslag dd. 1789.
  28. Vgl. RAL, clMa Acta T.IV dd. 31 juli 1736, art. 6. De lijst zelf is niet in de acta opgenomen. Een zich indertijd in het gemeentearchief van Klimmen bevindend afschrift werd in 1871 gepubliceerd door: NN., Livres dont l'enseignement fut permis dans les écoles du pays d'Outre-Meuse en 1736, in: PSHAL T.VIII (1871), blz. 433 en hier overgenomen.
  29. Vgl. W.B.S. Boeles, De Patriot J.H. Swildens publicist te Amsterdam, daarna hoogleraar te Franeker. Zijn arbeid ter volksverlichting geschetst, Leeuwarden 1884, blz. 89-90 (voortaan geciteerd als: Boeles, De Patriot); W.B.S. Boeles, Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaem te Franeker, dl. II, Leeuwarden 1889, blz. 668; G. Kalff, Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, dl. VI, Groningen 1910, blz. 206.
  30. Vgl. Wiltens, Plakaatboek, dl. IV, 's-Gravenhage 1793, blz. 137-138, resolutie van de Raad van State dd. 12 juni 1747 en RANB, RvS inv.nr. 465, folio 245 verso - 246 recto, resolutie dd. 28 januari 1794.
  31. Vgl. AGH, Schepenbank Heerlen inv.nr. 2 t/m 4, begrotingen en rekeningen 1738-1794; begroting over 1795. Nota's voor huisvergoeding en luiden en stellen van de klokken door C. Swildens zijn bewaard gebleven over de jaren 1739, 1740, 1748, 1780, vgl. AGH, Schepenbank Heerlen inv.nr. 59.
  32. Vgl. Van Hommerich, Schooltypen, blz. 147.
  33. Vgl. voetnoot 30.
  34. Vgl. AGH, Schepenbank Heerlen inv.nr. 4, blz. 278, verslag banksvergadering dd. 1 september 1794.
  35. RAL, clMa, Acta visitationis 1738-1795, verslag dd. 1794.
  36. RAL, clMa, Acta T.VI, dd. 29 juli 1794, art. 39.
  37. Vgl. P. Poulllet, Les Institutions Françaises de 1795 à 1814, Bruxelles 1907, p. 349-376 voor de wetgeving op het lager onderwijs in deze periode van de Franse tijd. Voor een korte samenvatting vgl. S. Tagage, Schets van het lageronderwijs in Maastricht 1794-1840, in: PSHAL T.XCVIII-XCIX (1962.1963), blz. 215-306, met name blz. 221-223; J. Brepoels, Het lager onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830) (Maastrandse monografieën nr. 22), Assen 1976, blz. 41-57.
  38. Vgl. RAL, FA inv.nr. 143, folio 14 verso - 17 verso, besluit van de Centrale Administratie van het Departement van de Nedermaas, dd. 28 frimaire an VI (18 december 1797).
  39. Vgl. L. Roppe e.a. De decadaire, resp. maandelijksse rapporten van de commissarissen van het directoire exécutif in het Departement van de Nedermaas

- 1797-1800 (Werken L.G.O.G. nr. 1), Maastricht 1956, passim.
40. Vgl. RAL, FA inv.nr. 1039, bevolkingslijst gehucht Voerendaal 1796, volgnr. 22. Zij was toen 40 jaar oud.
  41. Vgl. AGH, Nederlands Hervormde Gemeente Heerlen inv.nr. 3, acta kerkeraad dd. 21 december 1781; bevestigd 6 januari 1782.
  42. Vgl. AGH, Schepenbank Heerlen inv. nr. 4.
  43. Vgl. RAL, FA inv.nr. 2455, volgnr. 154, "Liste des candidats qui se sont présentés au Jury d'instruction publique de Maestricht pour être instituteurs des écoles primaires. Rédigé par nous membres du jury d'instruction ce 6 floréal an 6 (25 april 1798) (és.) Coenegracht; Cavenne. Hieruit bleek dat Herman Frederik Swildens "parle et écrit bien le hollandois. Il connoit l'aretmetique et un peu de geographie." Daarbij werd de notitie geplaatst: "Il est charge de sept enfants." "de benaming 'instituteur' in de ambtelijke terminologie uit de Franse tijd... doelde in de jaren 1790 en volgende op de leerkracht van de openbare school, in tegenstelling tot de meesters van de particuliere instellingen". De Vroede, Schoolmeester, blz. IX, voetnoot 18.
  44. Vgl. RAL, FA inv.nr. 158, folio 85 recto - 86 recto, besluit van de prefect van het Departement van de Nedermaas, dd. 11 thermidor an VIII (30 juli 1800).
  45. Gemeentearchief van Venlo, doss.nr. 1.2.1, brief van H.F. Swildens aan burgemeester M. Vernaas van Voerendaal, dd. 23 mei 1806, vindt men in: RAL, FA inv.nr. 905, dossier Voerendaal.
  46. Tot en met 1806 in Voerendaal - zie vorige voetnoot - en naderhand in 's-Hertogenbosch, Maastricht, Winterswijk en Heer om zich dan in Lith te vestigen, vgl RAL, Hypotheekbewaarder Maastricht inv.nr. 43, case 15; inv.nr. 409, s.v. Swildens; inv.nr. 698, volgnr. 311; inv.nr. 730; volgnr. 400; inv.nr. 838; volgnr. 230; GAM, BS Maastricht, huwelijken 1824, akte dd. 24 juni 1824.46.22.
  47. Vgl. RvS inv.nr. 1540, folio 238 verso; RANB, RvS inv.nr. 420, folio 397 recto en verso, resolutie dd. 23 december 1777. In de periode 1768/1772 komen wij zijn naam tegen als "Bombardier" op de zogenaamde 'contra-rollen der servitiën', en zijn broers Gijsbertus Adolfes en Herman Frederik korte tijd als kanonniërs, vgl. GAM, OAM, voorl. inv.nr. 976, passim; AGH, Schepenbank Heerlen inv. nr. 4302; 4304-4306; 4310, passim.
  48. W.B.S. Boeles, De patriot J.H. Swildens gehandhaafd, Leeuwarden 1884, passim; het citaat op blz. 35.

Winthagen

Naam, oorsprong en vroegere bewoners

Winthagen is een gehucht onder Kunrade-Voerendaal. Van het bestaan van Winthagen horen we voor het eerst in het laatste kwart van de veertiende eeuw.¹ De naam - ook geschreven als Wynthagen, Wynthaghen - is samengesteld uit twee elementen: "wint" en "hagen". Het grondwoord hagen of haag wijst op een afperking of omheining van een terrein.² Het komt in talrijke veldnamen voor en betekent dan omheinde weideplaats of akker. De omheining bestond uit een plat vlechtwerk van tenen tussen staken.³ Ook komt "hage" voor in de betekenis van "bos van laag hout, van doornstruiken".⁴ Tenslotte kan "hagen" ook een omheinde woonplaats of nederzetting aanduiden, zoals het geval is bij het gehucht Winthagen.⁵ Andere hagentoponiemen in de regio zijn onder meer: Hilleshagen (Mechelen), Kathagen (Nuth), Nieuwenhagen, Strijthagen (Schaesberg), Wolfhagen (Schinnen) en Wolfhaag (Vaals).

Men heeft wel eens gemeend dat het lid "wint" ontstaan is uit een persoonsnaam. Het gehucht of de hoeve zou in oorsprong "Wynanthage" geheten hebben naar zijn grondlegger of bezitter, een zekere "Wynand". Deze verklaring heeft pater J. Boumans gedebiteerd in de Voerendaalse legenden die hij in de oorlog 1914-1918 schreef.⁶ Maar het woorddeel "wint" zullen we eerder in verband moeten brengen met de waaierende wind. Daarmee wordt een plek aangeduid die aan de wind is blootgesteld, waar het flink kan tochten.⁷ In Duitsland komen twee plaatsen met een gelijksoortige naam voor: Windhagen in de Westerwald en een Windhagen bij Gummersbach (ten oosten van Keulen).

Het Voerendaalse gehucht is gegroeid uit een laat-middeleeuwse nederzetting, met als kern de hof van Winthagen. In 1526 telde Winthagen zeven huizen;⁸ nu zijn het er zo'n dertigtal. De volksmond spreekt van *Op Winthaag*.

De hof te Winthagen was eertijds een Wickrader leen, dat verheven moest worden voor het leenhof van Valkenburg. Het omvatte aan akkerland, weiden en bossen omtrent 52 bunder. In de eerste helft van de vijftiende eeuw blijkt het leen in handen te zijn van adellijke families uit de directe omgeving, zoals Van Hulsberg, Van den Dries (Dryessche) van de hof Ten Driesch onder Voerendaal en Van Cortenbach, tak Kunrade (Kunderraderhuis). Over de volgende leenbezitters zwijgen de bronnen tot midden zestiende eeuw. Anno 1549 verschijnt een zekere Lemmen (=Lambert) van Winthagen, die in dat jaar met de gelijknamige hof wordt beleend. Na diens overlijden, in 1563, volgt zijn zoon Klaas hem op. In 1565 komt de hof in handen van Heilger Heuts. Vandaar dat in oude akten de hoeve Winthagen ook wel genoemd wordt Heilger Heuts-leen. De familie Heuts heeft de hof verscheidene generaties bewoond.⁹

De naam van de hof, tevens de naam van het gehucht, is ook bewaard gebleven in de familienaam Wintha(e)gen, die in de regio nog steeds een bekende klank heeft. Bij de volkstelling van 1947 werden in de provincie Limburg in totaal 132 naamdragers geregistreerd.¹⁰

Winthagen ligt verscholen tussen de hellingen van de heuvels, in een plooi van het land. Een smalle weg splitst zich naar boven in tweeën, richting Ubachsberg en Colmont. Naar beneden leidt de weg, voorbij de hoeve Overst-Voerendaal, naar Kunrade. De weilanden liggen schuin op de hellingen. Achter de huizen en boerderijen lopen de tuinen steil omhoog. De boerderijen zijn opgetrokken van Kunradersteen. Boven de poort van de boerderij met het huisnummer 9 wordt nog de naam vermeld van de toenmalige bewoner: "Hindrick Schonbrod 1721".¹¹

Winthagen is een agrarische nederzetting waarvan de nog gave karakteristiek in 1969 aanleiding gaf tot inschrijving in het register van beschermde stads- en dorpsgezichten.¹²

Jos Crott

NOTEN

1. Anno 1386 is sprake van "Lemken, heren Lambrecht soen van Hunsdorp, man (= leenman) van den hove te Winthagen, mit 4 hoeven lants". J. Habets, *De leenen van Valkenburg*, in PSHAL 22 (1885), blz. 165; uitgave in boekvorm, blz. 452.
2. M. Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, Brussel 1960.
3. H. Dittmaier, *Rheinische Flurnamen*, Bonn 1963, sub: Hag, Hage(n). N.B. Zuid-Limburg sluit wat zijn veldnamen betreft sterk aan bij het aangrenzende Rijnland.
4. M. Schönfeld, *Veldnamen in Nederland*, Assen 1980; J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, Den Haag 1932.
5. Dittmaier, sub: Hag.
6. L. van Hommerich en F. Welters, *Gedenboek Voerendaal, 1049-1949*, blz. 113 en 116.
7. Dittmaier, sub: Wind.
8. Eg. Slanghen, *Statistiek*, in: *Msg* 1 (1879), blz. 3.
9. Van Hommerich en Welters, blz. 54 en 55.
10. In de spelling Winthaegen: Eygelshoven 1, Schaesberg 15, Valkenburg-Houthem 2, In totaal 18. In de spelling Winthagen: Beek 1, Bolcholtz 6, Brunssum 6, Cadier en Keer 2, Heerlen 6, Kerkrade 2, Klimmen 33, Maastricht 13, Margraten 1, Nuth 1, Schaesberg 1, Schimmert 4, Simpelveld 9, Sittard 14, Valkenburg-Houthem 9, Voerendaal 1, Wittem 1 en Wylre 4. In totaal 114. Bron: *Nederlands Repertorium van Familienamen*, deel XIV, Limburg, Amsterdam/Zutphen 1988.
11. Hendrik Schoonbrood (Henricus Scoenbroedt, Schoonbroodt) werd gedoopt te Voerendaal op 31 maart 1682 als zoon van Antonius en Maria Haessen. Hij was gehuwd met Helena Cools. AGH, DHO van Voerendaal.
12. R.C. Hekker e.a., *Dorpen stad in Limburg. Ontstaan, ontwikkeling, bescherming en herstel van historische nederzettingen*, Zutphen 1981, blz. 152.

Stichting tot behoud van kasteel Wijnandsrade op subsidiejacht

De plannen en tekeningen voor een grondige 'opknopbeurt' van het kasteel liggen al klaar, maar voorslagnog ontbreekt het geld. De Stichting tot behoud van kasteel Wijnandsrade is dan ook ijverig op zoek naar subsidies om het complex, waarvan het oudste gedeelte uit het begin van de zestiende eeuw dateert, te kunnen restaureren. Zoals de laatste jaren steeds vaker voorkomt moet zo'n opknopbeurt van een kasteel financieel haalbaar gemaakt worden door er appartementen in onder te brengen. De architect H. Beckers heeft in het te restaureren kasteel Wijnandsrade zes wooneenheden gepland.

Wie vanuit het gehucht Swier naar Wijnandsrade gaat, kan bij dat laatste dorp aangekomen rechtdoor, onder de grote toegangspoort door, het kasteelcomplex binnenlopen. Aan de linkerhand ligt de hoeve, waarin de proefboerderij is gevestigd. Rechts ligt het eigenlijke kasteel. Via een kleine poort komt men op het pittoreske binnenpleintje van het kasteel. In de benedenverdieping van de grote vleugel aan de rechterhand heeft het ingenieursbureau Haskoning een onderkomen gevonden. Het bureau heeft deze verdieping

voor vijf jaar gehuurd van de stichting en zelf de binnenkant ervan al gerestaureerd. Haskoning heeft de stichting een kamertje ter beschikking gesteld.

De stichting, die begin 1990 eigenaar werd van het kasteel, wil in de bovenverdieping van deze vleugel vier appartementen onderbrengen, zegt voorzitter H. Berger. In de bovenverdieping van de vleugel direct tegenover de poort moeten nog eens twee woningen komen. Beneden is plaats ingeruimd voor een (conferentie)zaal. Wat met het oudste gedeelte van het kasteel, de vleugel direct links van de poort, moet gebeuren, is nog niet precies bekend. In dit gedeelte bevond zich de riddersaal. Mogelijk komt ook in dit gedeelte van het kasteel een

De toegangspoort van kasteel Wijnandsrade. (foto: collectie Archiefdienst Gemeente Heerlen)

appartement. Daarnaast overweegt de stichting in de ridderzaal een 'Oudheidkamer', een dorpsmuseum, onder te brengen. Het is echter nog de vraag of dit financieel haalbaar is.

Dit gedeelte is, zoals gezegd, het oudste deel van het kasteel en deze vleugel is er tegelijkertijd zeer slecht aan toe. "Het is helemaal in mergel uitgevoerd. De muur aan het binnenplein is van boven tot onder gescheurd. Je kunt er zo een vuist insteken", zegt de heer Berger. Ook het houtwerk is "verschrikkelijk gammel". Het kasteel moet zowel uit- als inwendig worden gerestaureerd. De gevels moeten worden gerestaureerd. Ook de grachten moeten worden aangepakt.

Zoals gewoonlijk vormt het geld, of beter het gebrek aan geld, het grote struikelblok bij de voorgenomen restauratie. De aanpak van het kasteel kost al 7,5 miljoen gulden en de herstelwerkzaamheden aan de grachten nog eens drie- tot vierhonderdduizend gulden. De EG heeft subsidie geweigerd. De stichting hoopt nu dat het ministerie van VROM over de brug komt, nadat Monumentenzorg de subsidiabele kosten heeft vastgesteld. Het provincie- en gemeentebestuur, vervolgens, moeten ook in de buidel tasten, zo hoopt de stichting. Het resterende deel van de kosten moet worden geleend en afgelost met de huuropbrengst van de appartementen.

Het is zaak dat in 1992 met de restauratie wordt begonnen, anders dreigt een al toegezegde, weliswaar kleine, rijkssubsidie voor de bouw van vier van de zes appartementen weer verloren te gaan. Als eerste moet het dak worden vernieuwd, anders heeft het niet eens zin met de inwendige restauratie te beginnen. Het hemelwater heeft dan immers vrij spel. Mogelijk heeft het gemeentebestuur, dat voor 1991 subsidie weigerde, in 1992 meer financiële armslag om de start van de restauratiewerkzaamheden mogelijk te maken en zo te voorkomen dat de al toegezegde rijksbijdrage wegspoelt.

Th. Sniekers

Rectificatie

In het vorige nummer komen enkele onjuistheden voor.

- Blz. 70, afb. 8. Het bijschrift bij deze afbeelding moet zijn: Het interieur van de kapel van Huis De Berg, Gasthuisstraat 45.
- Blz. 71, afb. 9. Het bijschrift bij deze afbeelding moet zijn: Het verdwenen interieur van de kapel van het Savelbergklooster (1878-1879), Gasthuisstraat 2.
- In de op een na laatste regel van blz. 70 dient voor het cijfer 8 het cijfer 9 te worden gelezen.
- In de achtste regel van blz. 71 dient voor het cijfer 9 het cijfer 8 te worden gelezen.

(Met dank aan de heer Schouten voor zijn opmerkzaamheid.)

Berichten

Activiteiten Werkgroep 'Het land van Herle'

- 14- 1-1991 W. Munier: "Het rampjaar 1747, in Zuid-Limburg en speciaal te Heerlen."
- 4 - 2-1991 M. van Dijk: "De staatsinrichting van het Land van Valkenburg, de Staatse partage."
- 11- 3-1991 M. van Dijk: "De staatsinrichting van het Land van Valkenburg, de Staatse partage." (vervolg)
- 8 - 4-1991 V. Delheij: "De neogotische kerkebouw (parochies) in de provincie Limburg in de negentiende eeuw".
- 13- 5-1991 J. Jamar: "Aquincum, Romeins Boedapest."
- 17- 6-1991 Excursie naar het kleine St.-Janskerkje in Hoensbroek onder leiding van de heer A. Jacobs.
- 9 - 9-1991 H. van Wersch: "De figuur van J.W. Brand, 1791-1878, voor 1817 tot 1875 burgemeester van Simpelveld."
- 14-10-1991 A. Patelski: Poolse emigratie naar de mijngebieden aan het begin van deze eeuw, beschreven vanuit de wederwaardigheden der familie Patelski."
- 11-11-1991 F. Crutzen: "Een modelschool te Voerendaal, 1815-1830."
- 9 -12-1991 F. Crutzen: "Een modelschool te Voerendaal, 1815-1830." (vervolg)
- E. Ramakers: "De familie Proli-Clotz op Strijthagen."

**De redactie van
"Het Land van Herle"
wenst
haar lezers
prettige feestdagen
en alle goeds
voor het
nieuwe jaar.**

*Uit het evangelarium van
Quercentius, 1564-1565. Luik,
Eglise Saint-Jean l'Evangeliste*

Register op de inhoud van de jaargang 1991

Aflevering 1, januari/maart

- In memoriam P.A.H.M. Peeters 1
(door M.A. van der Wijst)
- Aquincum, Romeins Boedapest 3
(door J.T.J. Jamar)
- "Smis-hamer": een bokkerijdersromannetje (1877) van
Lodewijk Janssens, zich afspelend te Heerlen 13
(door M. van Dijk)
- De Witte Juffer van Lammendam te Schinveld en
Francisca Mols-Cifre 21
(door C. Palmen)
- Peutz-school voor de sloophamer behoed 27
(door Th. Sniekers)
- Reductie-kaartjes van de Spoorwegen voor Heerlen in 1898 29
(door M.A. van der Wijst)
- Berichten 32

Aflevering 2, april/juni

- Enkele episodes uit de geschiedenis van Heerlen tijdens
de Oostenrijkse Successie-oorlog (1740-1748) 33
(door W.A.J. Munier)
- Het eerste raadhuis van Heerlen (1878-1941): voorbeeld van
een 19e eeuwse katholieke architectuuropvatting 47
(door V. Delheij)

Aflevering 3, juli/september

- Heerlens gemeente-archivaris Jo Jamar nieuwe rijksarchivaris
in Limburg 57
(door de redactie)
- Neogotiek in Heerlen en in het bijzonder de neogotische kapel
van het Savelbergklooster 60
(door V. Delheij)

- De Oranje-Nassaumijnen in een kritieke periode 75
(door J. Wismans)
- Peutz en zijn Huis op de Linde 83
(door J.T.J. Jamar)
- Colmont 87
(door J. Crott)

Aflevering 4, oktober/december

- Cornelis Swildens (1713-1796), schoolmeester, koster en
voorlezer te Voerendaal 89
(door de Fr. Crutzen)
- Winthagen. Naam, oorsprong en vroegere bewoners 108
(door J. Crott)
- Stichting tot behoud van kasteel Wijnandsrade op subsidiejacht 110
(door Th. Sniekers)
- Berichten en Activiteiten Werkgroep "Het Land van Herle" 112

Lijst van gebruikte afkortingen

AGH	Archiefdienst Gemeente Heerlen
ARA	Algemeen Rijksarchief (in Den Haag of Brussel)
ASPH	Archief Sint Pancratiusparochie Heerlen
BS	Burgerlijke Stand
DHO	Doop-, Huwelijks- en Overlijdensregisters
GA	Gemeentearchief (van-)
HSAD	Hauptstaatsarchiv Düsseldorf
LvO	(archief) Landen van Overmaas
LTG	Limburgs Tijdschrift voor Genealogie
LvH	Het Land van Herle
MM	Maaslandse Monografieën
Msg	De Maasgouw
PSHAL	Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg
RA	Rijksarchief (in-)
RAL	Rijksarchief in Limburg
RvS	(archief) Raad van State
SG	(archief) Staten Generaal
ZAGV	Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins